

О ПРАГМЕМСКОЈ ЕКСПРЕСИВНОСТИ

Айсѝракиѝ: У раду се *ѝраѝмемска експресивносѝ* одређује као 'субјективно стање' онога ко употребљава језичке јединице – тј. 'говорника'.

Кључне речи: асерција, екскламација, експирација, експресија, имитација, ин-терогација, негација, подстицај, уступак.

0. УВОДНЕ НАПОМЕНЕ ¹

1. У *Срѝској синѝакси* (Симић–Јовановић 2002: 85)² – говорећи о 'језичким јединицама' генерално, тј. узимајући нарочито у обзир учинак који се постиже – дефинисали смо *ѝраѝмему* као „артикулисану језичку јединицу, употребљену ради споразумевања“. Тамо смо (66–74) истакли две листе термина – једна је упрошћено представљена овако: *реч / исказ / номинација // референција* и *синѝаѝма*; а друга: *реч / ноема // ѝаксема* и *ѝаѝмема // фразама*. Како 'синтагми' из прве у другој солуцији одговарају две различите јединице ('тагмема' и 'фразама'), а место 'исказа' из прве празно је у другој – онда је јасно да је то место било резервисано за 'глобални исказ'. Прва листа, међутим, представља 'функције речи', а друга 'синтаксичке јединице у правом смислу термина', па смо онда закључили (95-96) да „глобални исказ и није синтаксичка јединица у истом смислу речи у којем тај појам тумачи друга термилошка листа“. *Глобални исказ* је лексичко-функционална категорија, која није носилац особености ни једне ни друге – ни било које праве синтаксичке јединице: – глобални исказ је заправо „исказ без одређених и уопште структурних карактеристика“.

2. Глобални исказ је, дакле, неки од развојних ступњева синтаксичке структуре језика, али то није 'потпуни исказ' са функцијама исказних јединица развијеног језика. „Ако желимо и ове форме укључити у лингвистичка истраживања – тврдили смо тамо (95), – морамо, према томе, бар у извесном

¹ Овај рад урађен је у оквиру научног пројекта 148024Д *Српски језик и друштвена кретања*, који финансира Министарство науке и заштите животне средине Републике Србије.

² Рад се теоријски и термилошки ослања на *Срѝску синѝаксу* (Симић–Јовановић 2002: књига I, тачка 1.2.).

смислу одустати од њихове обличке карактеризације по оним критеријима по којима то чинимо са развијеним језичким јединицама“.

3. Јасно је такође да ако се одустане од захтева да се артикулисаност језичких јединица теоријски промовише за основни услов њихове егзистенције – онда се запоставља структура као лингвистички појам и у први план истиче употреба. Тада се управо прелази на чисто употребни ниво језика, на којем је издвојива прагмема. *Прагмемом се* – према томе – може сматрати (96) „свака фонијска еманација која има какву посебну функцију у људском комуницирању са другим људима или са окружењем уопште, као и са самима собом“.

4. Занемарујући облик и узимајући у разматрање једино употребну вредност, добијамо могућност, али и преузимамо и обавезу, да проширимо разматрања на лингвистичке формације свих врста³, без обзира на природу и структуру, ако су способне за самосталну употребу.

5. Расправа о ’природи исказа’ несумњиво је кореспондентна са тумачењем *прагмеме*. Јер је по дефиницији⁴ исказ „основна прагмема, тј. актуализацијска форма речи са реферативном функцијом“ (87). Расправа о ’врстама исказа’ – опет на истој равни – преклапа се са схватањем *експонаитивности*. Експонација се углавном тумачи као изражавање, тј. испољавање унутрашњих стања – било у когнитивном правцу као стање сазнања о нечему, или у смислу *експресивном* као ’субјективно стање’ онога ко употребљава језичке јединице – тј. ’говорника’, како се обично назива покретач комуникативног акта (Симић 1997: 87). Наша грађа⁵ показује да има више врста експонатива, па ћемо их размотрити по реду, тј.: *експирацију* и *имитацију*, *експресију* и *екскламацију*, *асерцију* и *негацију*, *интерогацију*, *подстицај* и *устицај*.

1. ЕКСПИРАЦИОНА И ИМИТАЦИОНА ЕКСПРЕСИВНОСТ ПРАГМЕМА

1. Јединице са узвичном артикулацијом обично су праћене друкчијим гласовним саставом од уобичајеног.

1.1. Оне се пре свега одликују нестабилношћу гласовног састава, као и акцента, што их поставља на периферију језичког система. Друга њихова особеност јесте у вези са Белићевим (I: 77) издвајањем из система речи. Он их,

³ Овамо, према томе – ваља приброджати како исказне форме виших нивоа, тако и ’дискурс’ као општи појам свега ’исказаног’ – ма којег обима, састава и намене то био; или његов писани еквивалент – *текст*.

⁴ Ова се дефиниција ослања на Мартинеова (1973: 34) и Белићева (1958: 288) схватања ’актуелизације’ (у којих се начелно ’актуелизацијска јединица’ схвата као исказ, а ’јединица која се актуелизује’ – реч), те се овом приликом не осврћемо на схватања (Герп 1995: 371–372; Стевановић 1991: 86–119) која на исказ гледају као на секундарну реченичну форму.

⁵ Порекло грађе у раду се обележава скраћеницама, а списак извора снабдевен свим подацима о ауторима и текстовима налази се на крају рада.

наиме, обрађује тек у ‘додатку одељку о речима’, карактерише их као „природне звуке, природне гласове“, ‘нерашчлањене’ ознаке које „обележавају извесна душевна стања или расположења“.

1.2. Све ово упућује на сродност узвика са тзв. ‘глобалним исказом’ предјезичке комуникације, за који Белић (II: 18) претпоставља да је „био мотивисан са две стране: прво, природом гласа, а друго – гестом и мимиком“. Управо је гласовна ‘мотивација’, тј. препознатљивост садржаја исказа према природи гласовног, или боље рећи звуковног састава – карактерна особеност јединица најнижег нивоа изражавања. Узећемо који пример да бисмо илустровали нашу мисао.

2. Ноћно бдење двеју интересантних личности из романа ‘На Дрини Ћуприја’ чије су се судбине сплеле у неразмрсив чвор – лепе Фате и њеног оца – Андрић описује до најсуптилнијих психолошких детаља. Ево неких: Тада се негде одоздо, као издалека, зачује тежак, дубок и пригушен глас: – *Ааах, Ааах, кхкххх! Ааах, кхкххх!*

То се доле у алвату Авдага бори са ноћним наступима кашља. ИА Ћупр. 121.

На нивоу догађања, Авдага испушта гласове који прате тежак кашаљ. На нивоу описа, Андрић те гласове провизорно имитира гласовима српског језика. На првом нивоу имамо невербалну звуковну појаву, боље рећи: природне звуке што прате физиолошке појаве у болесном организму – *експирације*. На другом – *имитација* тих звукова обавља се помоћу језичких гласова, и не може јој се порећи статус лингвистичке појаве.

Закључујемо да имитација може имати лингвистички смисао, и тада је ваља посматрати као језички исказ елементарне врсте, док чиста експирација још није достигла ниво лингвистичког израза. Но њена експресивност стоји ван сваке сумње, јер експирација одражава телесно и субјективно стање онога ко је испушта.

2.1. Шта је заправо субјективност? Сетићемо се овде Шешићевог уверења (1962: 510–511) да „уколико једно тврђење објективно – тачно – одражава објективну чињеницу, објективни предмет, објективну појаву (природну, природно-друштвене или мисаоне стварности), то тврђење је *објективна истина*. Ако се наш суд слаже с предметом, ако ми њиме схватамо предмет онакав какав тај предмет објективно јесте, онда је наш суд истинит. Бити објективан у овом смислу значи бити истинит“. Овде се неизбежно сукобљавамо са проблемом *објективности*. Примећујемо да је код Шешића објективност исто што и истинитост⁶. Тим поводом добро је, ради прецизнијег увида у однос субјекта и сазнања, позвати се и на схватање Умберта Ека (1973: 38), где се као субјективни моменат може узети низ реакција⁷ што пра-

⁶ „На питање да ли истина може бити субјективна мора се одговорити: наша сазнања нужно увек садрже и извесну субјективну страну; међутим, уколико је неко сазнање субјективно, утолико је оно необјективно; дакле и неистинито“ (Шешић 1962: 511).

⁷ Он поставља човека испред справе за мерење нивоа вештачког језера и прати његове реакције на сигнал да је језеро достигло кулминациону тачку АБЦ.

те сазнање, које свакако могу пригушивати и деформисати 'објективну истину'. Међутим, то није ни саставни део нити доминантна карактеристика сазнајног процеса, нити нас ослобађа сусрета са неугодним питањима о суштини истинитости и објективности сазнања. У дискусији о томе Шеших (1962: 511) се осврће на Лењинову теорију 'одраза' и тешкоће с којима се она сукобљава. „Мисаони одраз није директна копија објективне стварности. Лењин је, истина, говорио о томе како се објективна стварност 'копира' у осету и опажају. Међутим, ово не треба схватити у вулгарно-материјалистичком смислу директног копирања и адекватне копије предмета“. Субјективност, дакле, почиње тамо где и сазнање стварности и њена мисаона прерада у информацију. Али она се ту не зауставља, него је у ствари израз 'става' онога ко сазнаје – и не само става, него како видимо и његовог општег и специјалног стања (друго је у начелу изазвано околностима или садржајем говора).

2.2. Проф. Р. Симић (1997: 58), у том контексту, примећује да „комуникативна активност није у првом реду мотивисана референцијалном подлогом већ такође потребама те могућности комуникације. Количина емитованих чињеница, њихов гносеолошки и семиолошки лик, доживљавају знатне мутације у току прераде и 'трансфера'“.

2.2.1. Полазећи од чињенице да гласовна супстанца изговорених речи, или материјал у којем су граfiјски или како друкчије представљене, може са предметним садржајем успоставити изоморфизам по различитим линијама, – проф. Симић (1997: 70) утврђује да се то најчешће дешава по линији звуковне имитације. „Имитација је заправо гласовна репродукција различитих звукова. Таквих речи у српскохрватском језику, као и у сваком другом, има велик број, нпр.: *бућ* – 'оном. узвик за подражавање, опонашање плеска при паду у воду', *џр* – 'обично поновљено или са продуженим р; – узвик којим се подражава, опонаша пуцањ или режање'... Лексикограф је несигуран како да дефинише наведене гласовне склопове: окарактерисани су најчешће као 'подражајни' узвици, али каткада и као сами ти звуци које говорник подражава ('глас којим се мачке оглашавају' за *мијау*; 'звук који се чује при удару, шамару' за *фис*), а једном и као пуко 'изрицање' ('узвик којим се изриче лом чега или ударац по чему' за *крк*). Уобичајено је, међутим, рећи да се 'изриче' оно што је у свести – мисао или појам и сл. Изговором гласовног комплекса! То значи да гласовни комплекс *крк*, или *мијау*, или *фис* може послужити за изрицање мисли о ударцу, мијаукању, шамару итд., и то на посебан начин: еманацијом звукова којима је та појава праћена, или од којих се састоји“ (РМС I–VI). Важан је ауторов закључак (Симић 1997: 70) да ти звукови могу бити репродуковани двојачко: „тако што ћемо се трудити да их имитирамо у њиховом примитивном и природном облику (и тај облик не подлеже записивању!) или тако што ћемо одабрати изванредан број гласова неког језика који, по нашем мишљењу, најпотпуније и најближе подсећају на те звукове (и такви су гласовни комплекси које смо, записане, управо навели)“. Закључак је да је имитација могућа помоћу неартикулисаних звукова, али и уз помоћ

артикулисаних гласова датог језика. Морамо и овде укључити појам експресије, па рећи да је неартикулисана имитација – чиста експресија (звукова?); а да је артикулисана имитација – само праћена јаче или слабије израженим експресивним моментима.

2.2.2. Међутим, само последњи облици чине језичку грађу, па је, са тога гледишта, препоручљива и прихватљива само прва од три наведене дефиниције из *Речника* Матице српске (РМС 1967–1976). Из чињенице да се служимо 'еманацијом звукова' да укажемо на бар две врсте појава: на оне што их у природи чине сами одговарајући звукови, и на оне које су њима праћене, – проф. Симић (1997: 71) закључује да „семантичко поље имитативних речи није строго ограничено, и може се ширити са звуковних и на појаве чија су они само једна појавна форма. Занимљиво је да са ширењем семантичког поља код ових речи, као и код свих других, настаје могућност творбене експанзије. Тако у *Речнику* МС поред *ѿандр* ('узвик којим се подражава тандрка, тандркање'), налазимо и читав низ других: *ѿандрк*, *ѿандркање*, *ѿандркало*, *ѿандркалица*, *ѿандркаѿи*, *ѿандркача*, *ѿандрчак*; а према *фију* (које се не наводи), још и *фијук*, *фијукав*, *фијукаѿи*, *фијукнуѿи*, *фијучан*". И у лингвистичкој науци (Симеон 1969: 980-981) разликују се две врсте навођених јединица: а) „спонтано опонашање, какво је нпр. често у дјече а каткад и у одраслих“, и б) „намјерно опонашање природних гласова“. „Прва врста жели дати нешто једнако, друга нешто слично, аналогно, тј. једнако само у пропорцији“.

2.3. С. Л. Рубинштејн (Rubinstein 1958: 516), посматрајући са психолошког гледишта појам смисла – дефинише исказ. По његову схватању, 'конкретни говор' или 'исказ' „представља специфичну активност или рад који полази од одређених мотива и усмерен је према конкретним циљевима“. Краће речено, говорник не употребљава језик искључиво ради тога да би 'пренео информације', већ и да би 'исказао себе', да би се – 'експонирао'. „*Екѿозиција* је, према речима проф. Симића (1997: 87), – саставни део *исказивања*“. Већ смо јасно нагостили да је стављамо у сферу експресивних појава.

2.4. Леонард Блумфилд тврди (Bloomfield 1970: 151–152) да „присуство суплементарних (допунских, додатних) вредности које називамо конотацијама – јест значајан фактор нестабилности значења... Значење неког облика није ништа више него одраз ситуација у којима га је (ималац) чуо. Ако га он није слушао много пута, или ако га је чуо у врло необичним околностима, његова употреба овог облика може одступати од уобичајене. Ми се боримо против ових индивидуалних девијација помоћу експлицитних дефиниција значења; ту је најзначајнија улога наших речника. У случају научних термина чинимо све да очувамо значење релативно чистим од конотативних фактора; али и овде можемо ипак каткада бити недоследни: нпр. број *ѿринаесѿи* за многе људе има јаку конотацију“. Блумфилдове експликације имају двојаку вредност: прво, из њих постаје јасно да конотација има субјективни смисао, дакле експресивни у примарном значењу те речи; и друго, да је пратилац чак и научних термина, па и бројевних ознака – дакле свег знаковља којим се човек служи.

2.5. Конотације се посматрају као врсте означних функција, и то врсте које се међусобно разликују по томе како се ознака поставља према означеном садржају: као констатација или екскламација. У једном се случају узбуђење просто описује као предметни садржај, а у другом се износи као директно 'исказивање себе'. На основу овога проф. Симић (1997: 88–89) дефинише конотацију „као квантум субјективности исказивања, као тензију или врсту личног става што прати означну функцију језичког израза. Између нпр. 'Ах!', 'Какве очи!' и сл. и готово научне експертизе о облику, боји, положају очију мадам *Chauche* у 'Чаробном брегу' Т. Мана – распон је заиста огroman и у ширини и у квалитету израза, али и у сразмери с којом у томе учествују чиста и неиздиференцирана осећања и познавање предмета о којем се извештава, с којом се износе приватни утисци или општа знања, итд. С којом у томе – закључићемо – учествују конотација и денотација као начелно комплементарни састојци означавања“.

2.6. У моменту тзв. 'система асоцираних импликација', који наводи Макс Блек (Blek 70: у: Симић 1997: 207), битна је семантичка близина двеју речи, и њу Цв. Тодоров (Тодоров 1986: 302) назива мотивацијом, а сматра је основицом симболизације. „Гласови 'једро' и значење *једро* налазе се у немотивисаном односу; али значење *једро* и значење (које приближно означавамо са) *лађа* налазе се у мотивисаном односу. Бесумње; али само у првом случају имамо однос означавања; у другом случају, реч је о симболизацији. Мотивисаност је могућа, јер два значења могу бити слична једно другом (или једно може чинити део другог, итд.), као што могу бити слични означитељи и денотација код случаја 'ку-ку'...“. Овако схваћена мотивација, наравно, пре свега има поетску функцију. Али поред тога се у њој осећа могућност трансмисије и субјективног пратиоца садржаја једне речи на другу – што личи на општу деривацију речи и семантичке пратиоце њене, али се тиче и субјективног пратиоца, дакле експресивности. Закључујемо да је и експресивност подложна системском трансферу – уз помоћ творбе речи и творбених средстава и поступака.

3. У Јакшићевом циклусу *На Лиџару* вечерњи угођај илустрован је песмом птица, која је делимично приказана тумачењем утисака који на песника оставља, а делимично директном имитацијом птичјег гласа:

Ми смо мале, / Ал' смо знале, / Да нас неће / Нико хтети, / Нико смети / Тако волети / Као ти – / *Ђују ћу!*

Опет једино имитирајућа структура припада људском језику, док је птичја песма нејезичка, и неантрополошка звуковна појава.

Сличне су приказаним формама и оне које ћемо навести ниже:

– *A-a-a-a!* – заграјаће ђаци. – *Ooo!* – заграјаће сви. Срем. – *Хoooo, хо!*
– викали су у хору неки обесни дечади... ИА ТХ 309.

– *Oooo, Јамачеее!* ИА Ћупр. 19. – и [гуслар] пусти пригушен и отегнут звук: *Аaaa – aaaaaa!* ИА Ћупр. 31.

У првој групи управо наведених примера 'граја' се схвата као говор ко-

ји се не чује као појединачна артикулација, већ у форми неразазнатљивих гласова – или буке. Њена имитација пак звуковном структуром подсећа на људски глас, али не и на артикулисани говор. – У примерима друге групе *Oooo!* и *Aaaa – aaaaaa!* стварно су људски гласови, али њихова физиономија није уобичајена за артикулисани говор. Све су то заправо различити типови нејезичке експирације. Видови звуковне експресије врло су различити – и врло проширени у језику, као и у сублингвистичким облицима звуковне еманације.

2. ЕКСКЛАМАТИВНОСТ КАО ЕКСПРЕСИВНОСТ ПРАГМЕМА

1. Враћамо се Андрићу и опису елементарног, сада приземнога људског понашања. На дринској ћуприји, у чувеном опису необичних догађаја, Ђоркан хода по огради моста у екстази коју изазива дубоко пијанство:

– Пијани Ђоркан је поигравао и лебдео над провалијом као крилат. Осећао је како из његовог тела, заједно са музиком по којој игра, тече весела снага која даје сигурност и равнотежу. Игра га је носила куд га ход не би никад пренео. И не помишљају и више на опасност и могућност пада, цупкао је с ноге на ногу и певао, раширених руку као да се сам прати уз шаркију:

– *Тиридам, ѿиридам, ѿиридиридиридиридиридам, ѿиридам... хај, хај, хајхај!*

Сада се и на плану догађања јавља језичка активност. Ђоркан додуше не изговара речи, али артикулише препознатљиве гласове, које је писац само граfiјски уобличио. Ти гласови, и ‘весела снага’ – ‘теку из његовог тела’, измамљени музиком, а порођени пијанством. Они су проста репродукција нагонских порива којима је покренут читав организам, па и говорни апарат. Такве гласовне појаве назваћемо *експресијама* у правом смислу термина, – и сматрати такође елементарним исказним формама. Експресије најбоље обележавају извесна духовна стања и расположења изазвана унутрашњим, али каткада и спољашњим стимулусима.

Ипак видимо да експресије нису увек истог типа. *Тиридам* итд. препознајемо као пратиоца Ђоркановог ритмичког подскакивања којим он управо одржава ритам, али којим је истовремено тај ритам и звуковно уобличен. Нема сумње да је извор звуковног иживљавања у крајњој линији изван организма, и да то иживљавање у неку руку личи на имитацију.

Ђорканово *хај, хај, хајхај!* – није идентично са звуцима који просто прате игру и одржавају ритам: они си израз веселости, унутрашње ‘веселе снаге’ која избија из организма натопљеног ракијом, без неког посебног повода. Наравно, таква стања могу обузети човека и некаквим другим посебним ‘поводом’, али ни она нису много јасније омеђена, па их је тешко и дефинисати. Не преостаје нам друго ништа него да наведемо Андрићеве речи о томе:

– А свако такво причање завршавао је чудним повицима, готово кликтањем: ‘*E? A!*’, што је требало да значи отприлике: ‘Ето каквих све има! А

шта је мој убоги живот и мој случај према њима и према њиховим заплетеним судбинама!' ИА Авл. 53.

2. Ознаке 'духовних стања и расположења' најчешће су само пратилац поступака или говорне активности описаних у контексту:

– *Ах*, шта! Најурио бих ја њу па да... – *Ах*, шта тучена жена! – *Ах*, *ах*! Па шта би? ИА Авл. 19-20.

– Шта је? Ти још овде чмаваш? *Пхи*! – *Их*, куд ми то каза баш сада, побогу човече? *Пхи њхи њхиши*! ИА Авл. 31.

– *Их*! што се уплаших – узвиком Мијат испрати гусле. ДТ Кор. 138. – *Их*, *их*! па се засмејала гласно, брзо, из грла. ДТ Кор. 156. – Вепар гори, не дај децу, не дај левог, он је први, мој отац ће да дође. *Ух*! – Пет синова имам. *Еј*! Пет. ДТ Кор. 61. – ... нису били у стању да надлармају певаче који су се дерали, све истим гласом: *Еј... еј...* МЦ Сеобе 22.

Једну групу образују лажне јединице овога реда које исказују мање-више глумљену емоционалност: у *Проклейој авлији* слушаоци бајаги са саучешћем прате излагање говорника, а у ствари га исмевају (први скуп примера), или се управник затвора игра са хапшеницима тобожњим сажаљењем над њиховом невољом (други скуп примера).

У трећој су групи праве екскламације: жена у врућици после порођаја говори неразумљиве речи, испрекидане отхукивањем; а отац деце ликује веселећи се двојници нових синова које му је родила. Телесни бол и духовни трујумф изражавају се сличним начином: испуштањем гласовних еманација чији је смисао у упућивању на стање које их је измамало.

2.1. Да се на утиске спољашњег света одговара и данас узвимама „као што се увек одговарало“ – чињеница је на коју А. Белић (I: 101) скреће пажњу. „Неки од узвика који се тада јављају сасвим су нови, спонтани, а други опет толико су утврђени у једном говору и дијалекту да се могу сматрати делом традиционалног језика, јер се увек јављају при истим емоцијама, душевним стањима или расположењима. Исп. напр. узвик *ах*! при изненађењу, *ох*! при чуђењу и извесном неодобравању, *их*! при гнушању и зловољности, *ух*! при извесном протествовању, досади и одбијању итд. Сваки језик и сваки дијалекат има донекле своју групу усклика. По њима се, исто онако као и по другим особинама својим, дијалекти и језици разликују између себе“.

2.1.1. Павећи разлику између тзв. 'традиционалних узвика' и 'узвика који се јављају самоникло' – Белић (II: 101–102) примећује да ови други, тј. они који се у извесној ситуацији јављају изненада и спонтано, – „претстављају чисто рефлексивне звуке, природне гласове (*Naturlaute*) којима се одговара на утиске спољашњег света. Они показују само да је извор и за стварање нових узвика, који такође могу постати традиционални, увек свеж и увек неисцрпан. Ту они претстављају потпуну паралелу увек свежим и увек будним творачким силама језика“.

2.1.2. За Белића је много значајније питање шта језички представљају они узвици који су постали традиционални и који несумњиво обележавају

извесна душевна стања или расположења. То су – по његовим речима – „не-сумњиво знаци тих стања. Али сама та стања не претстављају о себи до те мере јасну слику нашој свести или сазнању (било због своје сложености, било изненадности, било са других разлога) да могу добити јасно језичко обележје. Она могу бити често и врло сложена, тако да за њих нема довољно речи које би давале у исто време и сву нерашчлањеност и сву сложеност њихову. Из њих се тек може искристалисати реч или мисао, каква именица или реченица (глаголска, придевска или сл. реч) која би их обележила, и та мисао или реч, поуздано, не би била иста код свих. То значи да узвици не изазивају потпуно исте претставе или појмове у оних који их чују⁸... Они су знаци готово пратилачких момената извесних стања, њихове осећајне, емоционалне атмосфере, а не самих тих стања скристалисаних у потпуности“.

2.1.3. Битно семантичко и категоријално обележје узвика – по Белиће-ву (I: 102) мишљењу – јесте то да су они знаци извесних индивидуалних стања и да нису добили знаке колективности и друштвености у оној мери у којој то имају категорије речи. У том их смислу он и издваја као засебну категорију језичких знакова за извесна стања. „Зато ову категорију језичких средстава можемо назвати знацима за општија, неодређенија душевна стања која још нису рашчлањена на своје компоненте за разлику од речи које претстављају одређене, реалне предмете или њихове компоненте⁹. Ја и мислим да је у овом њихову карактеру – поред онога што је напред извесно – и тајна њихове сталне употребе и у најразвијенијим језицима света. Када је духовно стање или расположење толико сложено и толико нерашчлањено у свести нашој (било због емоционалног стања у коме се налазимо или због чега другог) да га је још немогућно претставити реченицама потпуно развијеним или речима извесне врсте – онда се јавља њихова замена у облику узвика ове врсте“.

2.1.4. Промишљајући о узвацима, дакле као о емоционалним и емфатичким знаковима, – Белић њихов значај схвата (I: 103) дубље и шире. „Јер ако првобитно стварање језика не сведемо на рефлексивне знаке и подражајне групе гласова, онда се лишавамо сваке могућности да разумемо не само постанак већ и обнављање језика... То исто вреди и за екскламативне звуке.

⁸ Исп. у Белића (I: 101) даље: „По томе се узвици разликују од потпуно образованих, довршених језичких средстава: иако ће они и у слушаоца изазвати слична расположења или слична духовна стања каква су у оних код којих се јављају, ипак ће могућност идентичног схватања тих стања и код оних што говоре и код оних што слушају бити много мања неголи код других језичких средстава“.

⁹ „Само у смислу ембрионалне, још неразвијене реченице можемо тумачити узвике, као оно што би Шахматов назвао спремом за реченицу; али узвици могу послужити да се њима назове и појава, сам предмет који је изазвао какво расположење ове врсте... У сличном смислу говори Бругман о узвацима... Када се јави у језицима као део реченице, – сматра Вунт – а затим рашчлањена реченица (ах, он је умро!), то, по моме мишљењу, нимало не мења природу самог узвика... Иако Вунт налази да су најпримитивније партикуле, које су поред других значења могле добити и месно и временско значење, прелазећи у предлоге и прилоге, постале од емфатичних и демонстративних партикула, он не пропушта – макар и узгред – да напомене да се оне у даљем свођењу могу једначити и само са емфатичним партикулама“ (Белић I: 102).

Иако оне значе несумњиво извесна стања или расположења, и они постају од дојезичне грађе речима тек онда када добију одређено значење утврђено у колективним, друштвеним јединицама. Разлика између наших узвика и случајних рефлексивних гласова само је у томе што су први, захваљујући језичкој традицији, везани за извесна стања као њихови стални знаци, док су рефлексивни звуци спонтани и сасвим индивидуални знаци те врсте“.

2.2. На истој линији тумачења ексламација налазе се и схватања Б. Вулетића (1986: 22–24) када скреће пажњу на то да „конативна функција, тј. оријентација према примаоцу добива свој екстремни језични облик у вокативу и императиву. Вокатив је посебно занимљив јер сам по себи представља читаву реченицу; дакле, укључује и конативну и емотивну функцију: није дио реченице, већ њен еквивалент; чак и ако није издвојен у посебну реченицу¹⁰ он је увијек дио за себе:

– Улицо! / Крвави талас, / Нек те ковитла данас! / (...) / О, Улицо! / Дана – / Буди црвени талас! (М. Крлежа, Пламени Вјетар).

Вокатив се често везује за узвик *о*; овај узвик даје вриједност вокатива и ријечима које не могу имати тај облик или су чак непромјенљиве“.

2.3. Интересентно је у овом смислу и запажање Ф. де Сосира (1977: 137) о ономатопејама, тј. онда када наглашава да су оне малобројне, да су од споредног значаја и да „нису никад органски елементи једног лингвистичког система... Што се тиче правих ономатопеја (типа *џлу-џлу*, *џик-џик*, итд.), оне су не само малобројне, већ је и сам њихов избор у извесној мери произвољан, пошто представљају само приближну имитацију, већ упола конвенционалну, извесних шумова“.

2.4. „Изгледа да нарочиту склоност према ономатопејским називима – сматра Р. Драгићевић (2001: 137) – имају радње које се састоје из опетовања, и то нарочито оне које значе понављање истоврсних звучних секвенци или покрета једнаке дужине или јачине. Ономатопеја се преноси са радње и на предмете или појаве које такву радњу изазивају, а затим се ономатопејске номинације метафором или метонимијом даље преносе на означавање најразличитијих појмова. Ономатопејама се означавају различити ритмички звукови и покрети – и они чија је звучност и ритмичност упадљива, као што је звук означен именицом *клејет* и они звукови који су сасвим неупадљиви и само прате радње чији је смисао сасвим удаљен од звучања“.

3. Враћамо се сада нашој грађи и примећујемо да су сличне по гласовном саставу, али различите по функцији од претходних – подвучене исказне форме у примерима:

¹⁰ У узвике као изразе богатог говорног остварења Вулетић (1986: 36) убраја и неке дуге реченице. „Такве реченице обично садрже или вокатив, или императив, или узвик, или све заједно... Међутим, узвична реченица не треба бити означена вокативом, императивом или узвиком; било се која реченица може изговорити повишеним тоном, великим интонацијским скоком, и тада она постаје узвик; јер богатство говорног остварења означава и богатство садржаја... Елиптична реченица може бити и врло афективни коментар, закључак; и тада је веома блиска узвику и разбијеној реченици“.

– Весело подвикну: *Хај!* Старче! Писмо од Милке. Јакш. – *Хеј!* Има ли ко у кући? Ћор. – *Хој!* Златија... Лаз. – *Еј,* пандуру! Води ме у апсу! ДЋ Кор. 145.

3.1. ‘Дозивање’, када је у функцији оваквих јединица, у ствари је истовремено и скретање пажње на себе: оним *Хај!* из првог примера лице које дозива најпре упозорава на своје присуство (исп.: *Хеј!* Има ли кога у кући?), а тек затим изговара име дозиване особе. Ипак, не може се тврдити да екскламација није и сама ‘дозивна’ по функцији, ма да јој се дозивни карактер у прецизном семантичком смислу не може приписати (В.: – Пет синова имам. *Еј!* Пет – где се Ћосићев јунак ником не обраћа, већ се радује сам ‘за себе’). Ствар је једино у томе што су неке екскламације ‘специјализовани’ пратиоци појединих, по својој функцији издвојених врста говорне активности, као што је дозивање, па отуда осећај да оне и обављају ту функцију, а друге су ‘неспецијализоване’.

И у многим другим приликама екскламација је пратилац говора о неком садржају. Лексикограф и описује узвике као пратеће јединице уз разговор о многим садржајима (Исп.: „е и е... 1. при дозивању... 2.а. при исказивању задовољства, усхићења, дивљења... б. при изражавању злурадости, у ликовану... в. при јадању, исказивању жалости и сажаљења... г. при вајкању, жаљењу на нешто или због нечега... д. при бодрењу, тешењу... ђ. при исказивању чежње; при исказивању жеље, жалости зног неиспуњења жеље: ах!... 3.а. при показивању незадовољства, негодовања, при констатовању нечега с прекором, потцењивањем... б. при истицању крајње напетог психичког стања: веруј(те), заиста... 4.а. при подстицању, бодрењу: дела, хајде!... б. при опомињању, обуздавању, умиривању: но, де, полако... в. при свођењу нечега на праву меру, у одговору на претеривање поводом нечега, на неоправдану тврдњу... г. при супротстављању, противљењу или изражавању пркоса, ината... д. при категоријском одбијању или одрицању нечега...“). Опаска да су то ‘пратеће’ јединице јасно упућује да нису ‘праве’: да су употребљене само ради скретања пажње, а све остало је у ‘надлежности’ других речи.

3.2. Проф. Р. Симић на једном месту (1998: 181) утврђује да су узвици делимично ‘конвенционални знаци’, те да се имитација не обавља фоничким пресликавањем природне појаве – ни у целини ни њеног звука – већ гласовима језичког система помоћу којег се имитира. „Структура имитандума не зависи само од структуре имитиране појаве, већ и од структуре језичког система што се помоћу његових елемената он изграђује: *ху* за ‘опонашање *хуке*’ најпре је реч српскога језика, изграђена по законима уобличења два гласа *х* и *у*, и њиховог комбиновања, – па је тек онда имитативна форма за ‘опонашање *хуке*’. Али и то је нулта стилска форма: и овде избор и комбинација елемената потпуно су зависни од структура између којих су постављени, и између којих посредују“.

3.3. Полазећи од схватања ритма (Симић 2000: 73) као психолошког, емотивног и естетског деловања, које је у нормалним ситуацијама у говорном језику усклађено са мислима и емоцијама (те у том облику и представља једну врсту норме, а одклон од ње иницира појам стилског), – М. Бабић (2005:

15) закључује да су ексклакативне конструкције усклађене са мислима и емоцијама и „у том облику дјелују као једна врста нормe, односно њихова експресивна интонација условљена је ’темом поруке’, а не избором варијанте... Уз ове дилеме, у оквиру стилистике ексклакативног исказа¹¹ уочавамо интерјективизирање и као средство експресивне синтаксе које се манифестује кроз низ стилских фигура: екскламацију, иронију, апострофу, реторичко питање, као и кроз неке фонолошке отклоне, као што су алонжман и појава коју смо означили као силабемизација“.

4. У ексклакативну експресивност прагмема у наширем смислу овога појма убрајамо и специфичне комуникативне функције прагмема: тј.: *йодсїицај* и *усїйуїак*.

4.1. Никакве сумње не може бити да постоје јединице овог нивоа којима се неко или нешто *йодсїице*: гони, дозива или мами. Смисао тих исказа јесте у томе да некога или нешто покрену на било какву активност – кретање, предузимање неких радњи или сл.; или напротив, да обустави активност:

– Кад га [пса] терам ја му кажем: *Шубе!* Нуш. – *Шуц... шуц* – растерује дјецу онако како се гоне мачке. Мих. – Могао си му колико хоћеш викати: *миц, њис* и *шуц!* – он се није освртао. Срем.

– *Марш*, животињо псећа! ДЂ Кор. 26.

– *Дела!* истреси то, па да наточим тазе. Глиш. – Него *деде!* како је оно било? ИА Авл. 31. – *Хајд, хајд!* имаћеш времена да се предомислиш. Ћос. – Хајде закевћи мало... Хоћу сад да те чујем. Хајде! што ћутиш? ДЂ Кор. 26. – Иди! *Сикїер!* ИА Ћупр. 37.

¹¹ Ауторка (Бабић 2005: 25 и д.) даље нуди прецизну диференцијацију експресивности. „*Првосїеїена унуїарреченична екскламаїивносї* јавља се у случају када је ексклакативним знаком маркирана једна (без обзира да ли је у морфолошки простом или сложеном облику) лексема из састава неког исказа чије значење на тај начин постаје повезано са субјективним ставом говорника или аутора дагог атекта... *Другосїеїена унуїарреченична екскламаїивносї* обухвата уметнуте или парентетичке исказе, којима се у семантичко ткиво уноси текста уноси наднадно емоционални или когнитивни став говорника, неко додатно обавјештење или коментар претходног садржаја или дијела садржаја. То се постиже уметањем у реченицу, просту или сложену, исказа који може бити врло разноврсне структуре, тј. нека реченица или реченични члан. Унутарреченична екскламација подразумева интонациону издвојеност тог исказа или дијела исказа, његову смјештеност између симетричних пауза, које су обично дуже од паузе која се ишчитава, односно, ћути, на мјесту запете, а биљежи се заградама или цртама... *Суїрасеїменїални екскламаїивни исказ* означен је употребом узвичника, самосталном или у комбинацији са интерогативним знаком, у функцији лексички празног исказа, најчешће реплике у дијалогу... *Екскламаїивни искази без формалних обиљежја екскламаїивносї* тичу се реченица које у својој структури немају никаквих типичних обиљежја лексичко-граматичких јединица експресивне семантике, а обиљезене су узвичном интонацијом, онда добијају индиректну комуникативну функцију, док њихова примарна значења бивају потиснута у други план... *Екскламаїивни исказ са екскламаїивним функцијором* јесте онај исказ који подразумева присуство лексичко-граматичког средства у структури исказа који у блажем или јачем степену прибавља једном исказу значење које укључује различите типове субјективне модалности чије је упориште у емоционалности, субјективном ставу говорног лица, експресивним ситуацијама и сл... *Екскламаїивни исказ са узвичником... Парїикуле као екскламаїивни функцијори... Екскламаїивни исказ са вокаїивним функцијором... Екскламаїивни исказ са замјеничко-їрилошким функцијором...*“.

– *Псй!* Ћути ту! – шапну Никола. ДЋ Кор. 129. – *Сикйер!* Зар ти толики делија да царско руши, а овамо богорадиш као жена. ИА Ћупр. 50. – *Аман!* Не брукај ме! ДЋ Кор. 32.

Врста подстицаја јесте и довођење у искушење, наговарање или завођење онога којем је упућен:

– Никола, *чик* да се прекрстиш... *чик!* ДЋ Кор. 9.

4.2. *Усйујак* је обрнут по функцији од подстицаја па није чудно што су у употреби ове јединице паралелне:

– Стално је по свету, одвојен од ње и куће. *Ако.* Она је овде газдарица. ДЋ Кор. 24. – Аћим подигао буну. – *Ако.* И ја дижем буну. ДЋ Кор. 84. – Тебе ће, ћерко, овај крвник да отера у гроб. Сву ти снагу поједе. Са сузама ћеш и вид исплакати. – *Ако.* Спашћу се. ДЋ Кор. 150. – Срамота је! – *Ако!* ДЋ Кор. 202. – Ал *нека, нека!* Јакш.

3. АСЕРЦИЈА, НЕГАЦИЈА И ИНТЕРОГАЦИЈА КАО ЕКСПРЕСИВНОСТ ПРАГМЕМА

Тврдња (афирмација) и одрицање, као и тзв. 'глобално питање' несумњиво опредељују прагмеме као експресивне језичке јединице.

1. А. Белић (II: 18–22) износи претпоставку да се „глобалним исказом ‘да’ или ‘не’ (‘није’) оцртава став једног лица и према целој групи раније помињаних предмета и њихове везе“; затим да су „наше данашње *да!* и *не!* – ... глобални искази који садрже у себи одобравање или неодобравање, дакле карактеристику извесних појава или однос према извесном стању и сл.“. По функцији ове две речи заиста подсећају на глобални исказ: оне су нерашчлањена тврдња или одрицање егзистенције ‘нечега’, али не могу ни на који начин идентификовати оно што је помоћу њих потврђено или негирано:

– Треба да знате да се женим. *Да.* Прво то. ДЋ Кор. 44. – *Да!* то је било у прастаро време. М. Ракић: БП Ант. 214. – Јеси ли све понио? *Да.* Вј. – *Да, да,* – говорио је млади Турчин са неком по мало западњачком учтивошћу, али то ‘*да, да*’ потврђивало је више фра-Петрову мисао... ИА Авл. 47. – *Да, да* – одговарао је младић. Исто 48;

– *Не!* нема слатких илузија више... ВИ Млађи: БП Ант. 256. – Ал’ *не!* не видим од тога ни сени... В. Рајић: БП Ант. 247. – Ја да цркавам, а она да ужива? А!... *Не!* – потеже нож. Комшије салетеше: *Не,* Степане! Вес. – Дошао да се пожали? *Не!* Неће то. ДЋ Кор. 43. – Треба облози да се промене – рече. – Промени! Ћорђе оста клечећи. – *Не!* – устаде. – Дај мени. ДЋ Кор. 246.

Само *да* или *не* искључују познатост садржаја: он се описује претходним или потоњим исказом. Асерција и негација, према томе, упућују искључиво на присуство или одсуство, а потврђени и негирани ‘ентитет’ – названи су другим језичким јединицама.

Насупрот ‘локуцијској’ неодређености стоји артикулација ових речи, која је у начелу одређена и јасна: *да, не.*

2. Асерција и негација изражавају се и другим средствима, нпр. *аха*, *мхм*, *м* и сл. – прва – и ‘цоктавим’ *ц*, ‘одсечним’ *а-а* или *м-м* (са глоталном абрупцијом на почетку сваког артикулацијског циклуса) – друга, итд. Све су то, међутим, са гледишта књижевног језика неуобичајени начини изражавања. Према томе, асерција и негација налазе се на прелазу између најнижих и виших врста исказа, чији опис следи. А њихов положај одговара и резултатима лексичке анализе (исп. тамо).

3. Узвицима *а* и *е* у нашим примерима из речника књижевног језика приписује се и упитно значење (првој речи без оградe, а другој ‘са чуђењем’). Ова су значења потврђена у књижевним делима:

– Зар ти мислиш да баш све поједеш! *А?* Вес. – Ја сам ништа. *А?* Ти да ми то кажеш? ДТ Кор. 132. – Баш ми је мило што си се придигла!... *Е?* Вес.

3.1. Као ни асерција и негација, тако ни питања која смо управо навели не упућују на неки одређени садржај, већ просто изражавају неку врсту ‘стања и расположења’, описиву термином ‘радозналост’ уопште. Тек са контекстом заједно – оне показују којег се садржаја тиче питање. У закључку о тим формама морамо признати да оне представљају ‘чиста’, одн. глобална питања, издвојена од садржаја на који се односе.

3.2. Постоји, према томе, интерогација као исказни поступак који је релативно независан од ‘предметног’ садржаја. Он неодољиво подсећа на општу асерцију и негацију – а сви заједно по нечему су слични експресији: по томе што у великој мери у себе укључују и ‘став’, тј. унутрашње стање говорниково у односу на предметни свет.

4. ЗАКЉУЧНЕ НАПОМЕНЕ

1. Експресивност је у нашем разматрању постављена у однос са употребним вредностима исказних форми различите природе и различитог лингвистичког устројства. Све су оне експресивне у оном смислу у којем су израз говорниковог ‘става’, тј. његовог унутрашњег стања – емоционалног и когнитивног – према садржају исказа. Рећи ћемо – у мери и у смислу у којем су то средства експонације. Краће речено: мислимо да је експресивност (општа) експонацијска категорија језика.

2. Ако у једном правцу сумирамо нашу расправу о *ѝраѝмемској експресивности* – присетићемо се Лотманових (1976: 74) дистинкција између ‘унутарњег’ и ‘спољњег’, тј. између ‘семантичког’ и ‘прагматичког’ прекодирања, те између организације текста на синтагматичкој и организације текста на парадигматичкој оси, при чему је први члан једног пара, наводно, аналоган другом члану остала два пара.

2.1. ‘Експресивност прагема’ очито је двоструког карактера: као спољње прекодирање она почива на „могућности да се пређе из једног система (система идеја или стила) у други“, а као унутарње прекодирање ре-

зултат је израза једног елемента и „посредством других у оквиру истог система“.

2.2. 'Експресивност прагмема' такође је резултат судара двају хетерогених контекста или кодова. Они често прерастају и у конфликтне кодове, јер су пореклом из аксиолошки обележених гешталта – 'духовно' и 'физиолошко'; противкод, међутим, може бити било шта што у датом контексту одудара од 'узвишеног' кода и тона који га подупире: било што му је, у ширем смислу, аксиолошки непримерено.

3. Ово је несумњиво чињеница која успорава или у потпуности осујећује саздавање прагмема у интегрални контекст. Међутим, сву снагу интеграције остварује одређени макроконтекст, који се намеће количином и квалитетом својих елемената и тако успоставља услове за евалуативно-значањску, лексичку и тоналну хомогеност. 'Експресивност прагмема' јавља се, дакле, као превазилажење 'нетрпељиве' норме, и накнадно успостављање сопствене. Другим речима, у судару прагмема као микроконтекста и одређеног макроконтекста отвара се могућност експресивног изронућа.

ИЗВОРИ

БП Ант – Богдан Поповић, *Антиологија новије српске лирике*, 13. изд., СКЗ, Београд 1971.

ДЂ Кор – Добрица Тосић, *Корени*, Просвета, Београд 1976.

ИА Авл – Иво Андрић, *Проклећа авлија*, Просвета, Београд 1963.

ИА ТХ – Иво Андрић, *Травничка хроника*, Младост, Загреб 1963.

ИА Тупр – Иво Андрић, *На дрини ћујрија*, Младост, Загреб 1963.

МЦ Сеобе – Милош Црњански, *Сеобе 1–3*, Нолит, Београд 1978.

ЦИТИРАНА ЛИТЕРАТУРА

Бабић 2005: М. Бабић, *Екскламативне реченице* (докторска дисертација), ментор: проф. др Милош Ковачевић, Филозофски факултет у Бањалуци, Бањалука: Универзитет у Бањалуци.

Белић 1958-1959: А. Белић, *О језичкој природи и језичком развоју I-II*, Београд: САНУ.

Блумфилд 1970: L. Bloomfield, *Language*, Unwin, London: University Books.

Вулетић 1986: Б. Вулетић, *Синтакса крика*, 'Говорна организација Крлежине ратне лирике', Ријека: Издавачки центар Ријека.

Грепл 1995: М. Grepl a dr., *Príuční mluvnické češtiny*, Praha: Lidovee novinz.

Драгићевић 2001: Р. Драгићевић, *Придеви са значењем људских особина у савременом српском језику (Творбена и семантичка анализа)*, Библиотека јужнословенског филолога, књ. 18, Београд: Институт за српски језик.

Еко 1973: У. Еко, *Култура, информација, комуникација*, Београд: Нолит.

Ивић 1978: М. Ивић, *Правци у лингвистици*, Љубљана: Државна zaloжба Словеније.

- Лотман 1976: М. Ј. Лотман, *Сѝрукѝура умейничкоѝ ѝлексиѝа*, Београд: Нолит.
- Мартине 1973: А. Мартине, *Језик и функција*, Сарајево: Свјетлост.
- РМС 1967–1976: *Речник срѝскохрваѝскоѝа књижевноѝ језика*, I–VI, Нови Сад: Матица српска (– Матица хрватска: Загреб).
- Рубинштајн 1958: S. L. Rubinstein, *Grundlagen der allgemeinen Psychologie*, Volk und Wissen, Berlin: Aufl.
- Симеон 1969: Р. Симеон, *Енциклопедијски рјечник линѝвисѝичких назива*, Загреб: Матица хрватска.
- Симић–Остојић 1996: Р. Симић, Б. Остојић, *Основи фонологије срѝскоѝа књижевноѝ језика*, Београд: Универзитет у Београду.
- Симић 1997: Р. Симић, *Увод у филозофију сѝила*, Београд: Универзитет у Београду.
- Симић 1998: Р. Симић, *Оѝиѝѝа сѝилисѝѝика*, Београд: НДНПСЈ.
- Симић 2000: Р. Симић, *Сѝилисѝѝика срѝскоѝ језика I*, Филолошки факултет Београд, Београд: НДНПСЈ.
- Сосир 1969: Ф. Де Сосир, *Оѝиѝѝа линѝвисѝѝика*, Београд: Нолит.
- Стевановић 1991: М. Стевановић, *Савремени срѝскохрваѝски језик I–II*, Београд: Научна књига.
- Тодоров 1986: Цв. Тодоров, *Поеѝѝика*, Филип Вишњић, Београд: Нови Албатрос.
- Шешић 1962: Б. Шешић, *Ло ѝѝика*, Београд: Научна књига.

Jelena Jovanovic, PhD
Faculty of Philology
Belgrade

ON PRAGMEMIC EXPRESSIVENESS

Summary: The paper defines pragemic expressiveness as the phoneme emanations, their communicative purpose being of primary importance, while stylistic purpose is secondary.

Key words: assertion, exclamation, expiration, expression, imitation, interrogation, negation, incentive, cession.